9 786258 728262

SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48
İskitler 06070 ANKARA
T: (312) 341 36 67
soncagyayincilik@gmail.com
www.soncagyayincilik.com.tr

DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİYLE

İSLAM

İlahiyat, Felsefe, Sanat ve Edebiyat

EDİTÖR / Doç. Dr. Davut AĞBAL

DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİYLE

İSLAM

İlahiyat, Felsefe, Sanat ve Edebiyat

DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİYLE

İSLAM

İlahiyat, Felsefe, Sanat ve Edebiyat

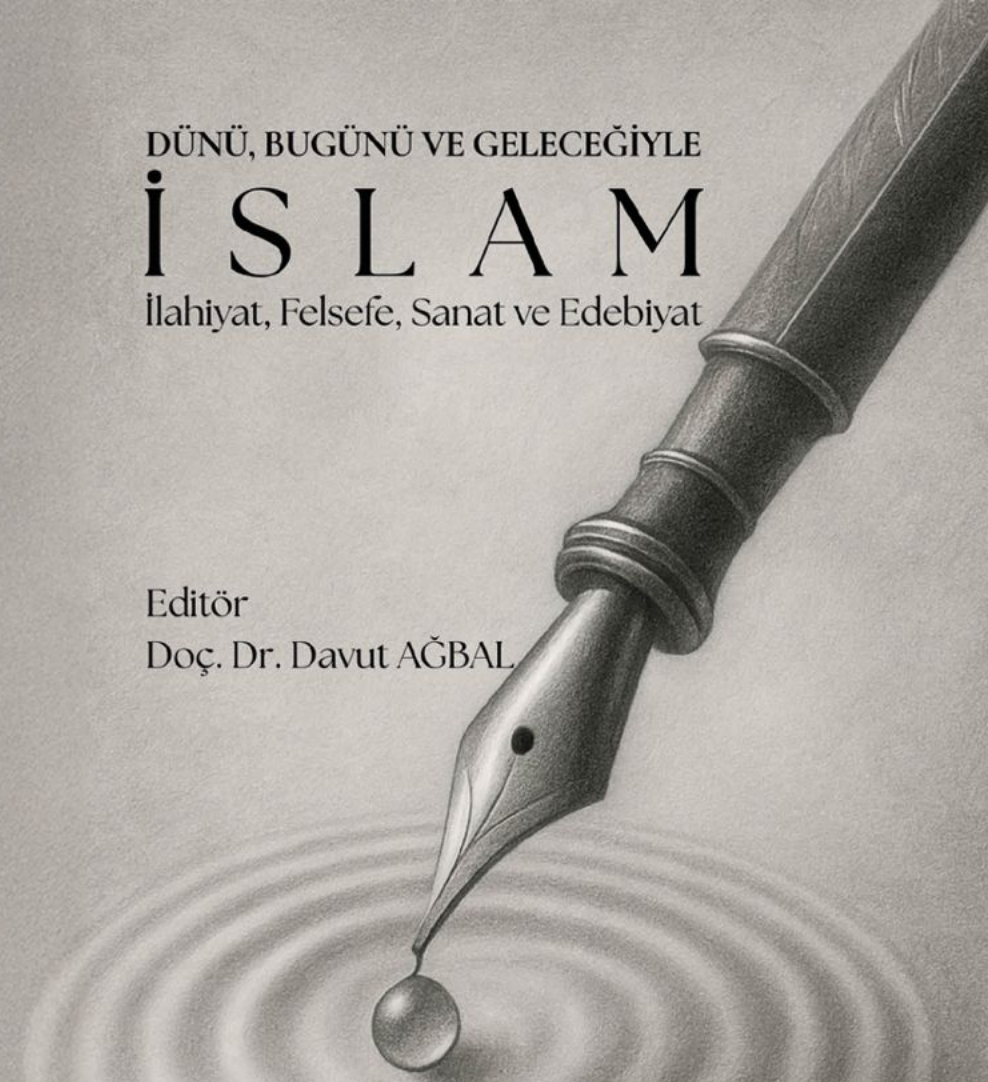

Editör

Doç. Dr. Davut AĞBAL

DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİYLE

İSLAM

İlahiyat, Felsefe, Sanat ve Edebiyat

AMASYA ÜNİVERSİTESİ
2006

Kitabın Adı : DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİYLE İSLAM
İlahiyat, Felsefe, Sanat ve Edebiyat

Editör : Doç. Dr. Davut AĞBAL

Yazarlar : Ahmet Yasin TOMAKİN, Recep Orhan ÖZEL, Hasan YERKAZAN, Mehmet ŞAŞA, Davut AĞBAL, Ahmet PİRİNÇ, Mustafa Salih EDİS, Gülsüm TURHAN, Emrah ÖZDEMİR, Ahmet Hakki TURABİ, Harun TUNÇ, Abdulhamit BUDAK, Nuh YILMAZ

1. Baskı : Kasım 2025 ANKARA

Yayın Koordinatörü : Ceyda ŞEREFLİOĞLU

Yayın Yönetmeni : Selva ALİM

ISBN : 978-625-8728-26-2

Yayın No : 3036

© Doç. Dr. Davut AĞBAL

Bu eser Amasya Üniversitesi'nin katkılarıyla yayına hazırlanmıştır.

Bu eserde yayınlanan bölümlerin içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk, ilgili bölümün yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr - soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 063 64 04

www.uzundijital.com - uzun@uzundijital.com

7

MÂNEVÎ HAYAT

MUSTAFA SALİH EDİS*

İnsan, ancak iç âlemini fethettiğinde
dış dünyanın esaretinden kurtulur.

Modern çağın hızlı akışı; insanları daha üretken, daha rekabetçi, daha meşgul, daha bağımlı ve daha malumat sahibi hale zorlayan ve dünyalığa yaklaştıran bir yaşam tarzına sevk etmektedir. Ancak bu hızın sonunda uzaklaşılan yer, aslında insanın iç âlemidir. Mânevî hayat, işte bu kaybın telafisi için fırsatlar sunmaya çalışan ara ara insanı durdurup kendisiyle yüzleştirmeye çalışan ve özüne çağıran bir güçtür. İnsanın başta kendine olmak üzere yaratıcıya ve varlıkla kurduğu anlamlı ilişkiye açılan bir kapıdır. Dış dünyanın kaotik çağrısına kapılmadan ve kendini oraya kapatmadan, iç dünyanın sessizliğinde kendini yeniden bulmanın yoludur.

Teknolojik ilerlemeler ve dijitalleşen dünyayla birlikte harcanan zaman, doğru yönetilmesi ve optimize edilmesi gereken bir kaynak hâline gelmiştir. Bu durum bireylerin toplum içinde sürekli daha fazlasını elde etmeye yönlendirirken başarı, kazanç ve sahiplik merkezli bir hayat tarzına da refakat etmeye başlamıştır. Bu üretkenlik odaklı yaşam tarzı, mental ve ruhsal yorgunlukları

* Dr. Öğr. Üyesi Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Amasya/Türkiye, mustafa.edis@amasya.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9726-0495.

da kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim zamanla birey, her zaman daha fazlasına sahip olmanın kendisinde bir tür bağımlılık oluşturduğunu ve üstelik bu durumun ona iyi gelmediğini fark etmeye başlar. Önceleri heyecan ve mutluluk kaynağı olan maddî kazanımlar, artık tat vermez. Bu fark ediş, bireyin içinde oluşan derin boşluğun aslında ihmal edilmiş bir manevî ihtiyacın tezahürü olduğunu idrak etmesine yol açar. Çünkü sahip olduklarıyla yetinmeyi unutan, doyumsuz bir arayış içinde olan insan; aslında çaba göstermesine rağmen tat alamamaya, hedeflerine ulaştığında bile depresif duygular yaşamaya hatta olumlu giden durumlarda bile yoğun stres altında hissetmeye başlar. Bu da insanın ruhsal anlamda beslenmediğini ve içsel bir yönsüzlük yaşadığını gösterir. Bu bağlamda manevî hayat, modern insanın karşı karşıya kaldığı bu varoluşsal kriz karşısında bir denge ve sükûnet alanı sunar. Diğer yandan modern hayat insana hedefleri için hız kazandırabilir, ancak bu hız çoğu zaman insana yönünü unutturur. Manevî hayat ise bu hıza yön verme kabiliyeti sunar. Nitekim sadece ileri gitmek kadar doğru yönü tayin etmek de bir başarıdır. Maneviyat, insana ne için yaşadığını, neye ulaşmak istediğini ve hangi değerler uğruna çabaladığını hatırlatır. Böylece modern çağın savurucu hızında, insanın istikametini koruyabilmesi mümkün hâle gelir.

1. Tanım ve Kavramsal Çerçeve

Mânevî, Arapça "kastedilen şey" anlamına gelen mânâ kelimesinden türetilen bir kavram olup "mânâya dair olan" anlamında kullanılmaktadır.[1] Mânâ kavramı, farklı disiplinlerde farklı anlamı bulunmakla birlikte gündelik yaşamdaki kullanımı insanın varoluşunu araştırmayı ve kavrama çabasını içermektedir. Bu bağlamda bireyin "ben kimim?" ve "yaşamın amacı nedir?"

[1] Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403), 220; Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir Tehânevî, *Mevsû'atü Keşşâfî ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, çev. George Zînâtî (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996), 2/1600.

sorularının da cevabını teşkil etmektedir. Tasavvufî bağlamda ise mânâ, benzer bir hakikat arayışını temsil etmekte, maddî olanın ötesindeki hakikati ve bâtınî anlamları keşfetme çabasını içermekte ve bunları deneyimleyebilmenin yollarını aramaktadır. Mânevî hayattaki "hayat" kelimesinin tek başına kullanımı varoluş sürecini açıklarken "mânevî hayat" şeklindeki terkip; insanın mânâ arayışının teorik ve pratik boyutlarını içeren, iç dünyasına ve bâtınına kapı aralayan bir anlam alanını kapsamaktadır.

Mânevî hayat, insanın yalnızca bedenden ibaret olmadığını; bunun yanı sıra ruh, kalp, akıl ve nefs gibi mânevî cihetlerinin de bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Arapça'da akıl ve kalbin eş anlamda kullanılması, Çince'de xin (şi) ve Japonca'da kokoro kavramlarının akıl-kalp kelimelerinin birlikte kullanımına tekabül etmesi, mânevî hayatın bütüncül yapısını ve içsel bütünlüğünü ve evrenle uyumunu yansıtmaktadır.[2] Zira ruhun gıdası ve kalbin nûru olmadan bedenin tatmini yetersiz kalır. Bu yönüyle insan, ancak içsel dengeye kavuştuğunda gerçek huzuru ve gerçek özgürlüğü deneyimleyebilir. Diğer yandan mânevî hayat, insanın varoluşsal meselelerini irdelemesine olanak tanımakta; onun "kim"liğini, amacını, Yaratıcı ile münasebetini ve hayatın anlamını sergilemektedir. Bu yönüyle mânevî hayat, insanın gerçeği araması ve kendini gerçekleştirmesine olanak sağlamaktadır.

Mânevî, genellikle maddînin[3] zıddı ya da tamamlayıcısı şeklinde belirtilmektedir. Bu yönüyle maddî ve mânevî; ayrışan ve

2 İbrahim Kalın, *Perde ve Mânâ* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 79-80.

3 Maddenin somut ve soyut anlamları bulunmaktadır. Somut anlamdaki kullanımı fizikte geçtiği üzere canlı-cansız üç boyutla yer kaplayan "cisim" ile tarif edilmekte, soyut anlamdaki kullanımı madde, suret, fail ve gaî nedenden hareketle "varlığı" temsil etmektedir. Metindeki kullanımı tasavvuf nazariyesinde ifade bulduğu üzere maddeye dair anlamına gelen fiziki dünyayı/şehadet alemini esas almaktadır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. İbn Sînâ, *İlâhiyat, Kitabu'ş-şifâ*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 180-181; Ebu'l-Feth

uzlaşan yönleriyle temelde somut ve soyut alanı ifade eden kavramlardır. Bu ayrım çeşitli kavramsal karşıtlıklarla da desteklenmektedir. Nitekim; "sûret-sîret, fizik-metafizik, zâhir-bâtın, iç-dış, ezoterik-egzoterik, beden-ruh, beden-nefs, madde-sûret" gibi kavram çiftleri maddî ve mânevî ayrımını ortaya koyan temel kategoriler arasında yer almaktadır.

Mânevî kavramının dinî bir veçhesi de vardır ki dine ait söz ya da eylemleri de ihtiva etmektedir. Dinin mânâya taalluk eden yönünden dolayı velev ki dinin madde ile ilişkisi olsun yine de dinî olan "mânevî" ya da "kutsal" şeklinde tarif edilebilmektedir. Bir ibadetin veya dinî pratiğin fiziksel bir yönü bulunsa dahi esas itibarıyla onun anlamı ve niyeti ön planda olduğu için mânevî bir boyuta sahiptir. Bu çerçevede dinin maddî ile ilişkisi, onun mânevî niteliğini ortadan kaldırmamakta; aksine maddî ve mânevî unsurlar birbirinin tamamlayıcısı şeklinde görülmektedir. Örneğin, zekât verme fiili, dışarıdan bakıldığında maddî bir eylem gibi görünse de esas itibarıyla farzın icabı, paylaşım, dayanışma ve arınma gibi derin mânevî anlamlar taşımaktadır. Aynı şekilde Kur'an okumak sadece sesli bir okuma eylemi değildir; Allah'ın kelâmını anlamak, kalpte bir etki oluşturmak ve ruhen beslenmek gibi mânevî unsurları ihtiva etmektedir. Bedenî hareket içeren namaz ve oruç gibi ibadetler de yalnızca fiziksel bir edim olarak gerçekleştirdiğinde eksik kalmakta; ancak bilinç, niyet ve ihlâsla icra edildiğinde gerçek anlamını bulmaktadır.

1. İnsanın Anlam Arayışı

İnsanın anlam arayışı, tarih boyunca süregelen ve deneyimlediği olaylar doğrultusunda şekillenen, varoluşunun farkındalığı ile başlayıp yaşamı boyunca takip ettiği mutlağı arama serüvenidir. Sorunun tek ve net bir cevabının olmayışı sorunun

Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *Kitâbu'l-musâraa*, çev. Aygün Akyol - Aytekin Özel (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 5-6.

gündemde kalmasını sağlamaktadır. İnsan anlamı ararken aynı zamanda kendisi için bir amaç edinmekte ve bu uğurda gayret sarf etmektedir. Bu yönüyle pasif bir düşünceden ziyade eyleme yansıyabilen aksiyoner bir tavır almaktadır. Karşılaştıkları şeyler karşısında anlam krizini aşmak için farklı düşünsel, mânevî ve pratik yöntemlere başvuran bireyler, bu süreçte kendi varoluşlarını yeniden inşa etmeyi ve yaşananların hikmetini kavramayı amaçlamaktadır.

İnsanın anlam arayışı, öncelikli olarak varoluşsal merakın giderilmesi amacıyla "ben kimim?" sorusunun sorulması ya da "kendini bil/tanı" tavsiyesi ile başlamaktadır. Bu soru bireyin kendini, Yaratanını, evreni, ailesini ve çevresini tanımasına bunun yanı sıra karşılaştığı olguları değerlendirerek sorgulamasına imkân tanımaktadır. Nitekim "Kendini tanıyan, Rabbini tanır" ifadesi bu bağlamda insanın içsel yolculuğunu kendisinden başlatarak Yaratıcıya ulaştıran kelâm-ı kibardır. Benzer şekilde Apollon Tapınağı'ndaki "Nosce te ipsum" (Kendini bil/ kendini tanı) ifadesi de farklı dillerde ve öğretilerde kültürel hafızanın kimliğine işleyen bir motto olarak kalmıştır. Örneğin, kimliğini keşfetme sürecinde olan bir çocuk, henüz detaylı konuşmayı bilmemesine rağmen, gördüğü nesnelere dair "Bu ne?" sorusunu sorarak bilişsel serüvenine başlamaktadır. Bu soru, çocuğun karşılaştığı nesnelere anlam yüklemesi, işlevlerini öğrenmesi ve kendisi ile olan ilişkisini kurması açısından önemli bir bilişsel adımı temsil etmektedir. Yaş aldıkça birey kendisine bakar, varoluşuna yönelir ve özünü bilmek ister. Bu sürecin ikinci evresinde ise soyut düşünce devreye girer ve birey, göremediği kavramlar üzerine tefekküre yönelmektedir. İnsan, cevabını bildiği sorulardan ziyade anlamını aradığı sorulara yöneldiğinde kendini keşfetmeye başlar. Bu bağlamda; hayat, benlik, Yaratıcı, amaç, dava, namus, bilgi, ahlak, inanç ve din gibi kavramlar, bireyin yaşamı anlamlandırma sürecinde merkezi bir rol üstlenmektedir.

1.1. Kasd-Maksûd

İnsanın hayatını anlamlandırması kişiden kişiye değişkenlik arz eden motivasyonlara sahiptir. Bir kişi; sağlığı, hedeflerine erişmeyi, yardımlaşmayı, kendini bir şeye adamayı, birini sevmeyi, para kazanmayı veya başarmayı hayatının anlamı addedebilmektedir. Olumlu seyreden yaşam koşullarında hayatın rutini o kimse için mutluluk ve anlam ifade ederken olumsuzluklar ile karşılaştığında bu motivasyonunu kaybedebilmektedir. Böyle dönemlerde bireyin hayatı sorgulama eğilimi artmakta ve kendisini üzüntüye sürükleyebilecek kişi, olay ya da düşüncelere karşı daha titiz bir yaklaşım sergilemektedir. İnsanın yaşadığı "olumsuzluklara" yönelik şikâyeti yaşanandan ziyade yaşananın uğruna çaba göstermeye değer bir gaye olup-olmadığına bağlıdır.[4] İnsan nefsinin asi gücünü ortaya koyarak olumsuzluklardan zevk alması mazoşistçe bir tutumken olumsuzluklardan ders alması ve olabilme ihtimalinden kaçınması bilgece/arifane bir tutumdur.

Arifane bir yaklaşım sergilemek, bireyin hayatın inceliklerini idrak etmesini ve bilinçli bir yaşam sürmesini sağlarken, ariflik ise bu idealin en üst mertebesini temsil etmektedir. Ne var ki hayatın anlamına dair insanın kendini sorgulamaması arzularının/hedeflerinin başkalarının arzuladıkları yönde şekillenmesine (uydumculuk/taklidi) veya ondan istenileni yapmaya (totalitercilik) sevk edebilmektedir[5] ki aynı şekilde olumsuzlukla karşılaştığında sorgulanma dönemini başlatmaktadır. Bu hususta olumsuzdan zevk almak, üzüntüye katlanmak, derdi çekmek ya da sıkıntıya boyun eğmek yerine bu durumdan kurtulma yollarını araştırmak, yaşananlardan ders çıkarmak ve gelecekte benzer durumlara karşı geliştirilecek

4 Latif Tokat, *Anlam* Sorunu (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 25-26.

5 Viktor E. Frankl, *İnsanın* Anlam *Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2009), 120-121,159-160.

stratejiler üzerine yoğunlaşmak, hayatı anlamlandırma açısından daha sağlıklı ve faydalı bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır.

Maddî yönüyle insan, -iktisatta geçtiği üzere- "sınırlı kaynaklar ile sınırsız ihtiyaçlarını karşılama" temayülü sergileyebilmektedir. Bu hususta mutluluğun yalnızca hazlara indirgenmesi ve bu hazların para karşılığı elde edilebilmesi (kapitalist perspektifte) moda, yeme-içme, ihtiyaç algısının lükse endekslenmesi ve tüketim fikrinin temellendirilmesine yol açmaktadır. Hazlara indirgenmesinde amaç, gelip-geçiciliği daha da hızlandırarak tüketimi artırmayı hedeflemektir. Artan tüketimin mutluluğu getireceği propagandası/satış stratejisi ve nefsani yatkınlığı insanı bu yöne çekerken suni ihtiyaçlar ortaya konularak ihtirasla propagandanın ve yatkınlığın sürekliliği sağlanmaya çalışılmaktadır. İhtiyaçların artırılmasının aynı doğrultuda mahrumiyetin artırılmasına da sebebiyet vereceği gündelik kaygılardan hareketle göz ardı edilerek kişinin mahrumiyet alanı hesaba alınmamaktadır. Bu dengesizlik de mutluluğun barikatına dönüşmektedir.[6] Maddî zaviyeden mutluluğa ulaşmak için barikata maruz kalan insanın da mânevî/ruhani açlığı yaşaması kaçınılmazdır. İnsanın kendini tanıması, kalbini/ruhunu tasfiye etmesi ve nefsini tezkiye etmesi yaşanması muhtemel olumsuzluklar karşısında önlem almasını, çözüm üretmesini, hazlarını erteleyebilmesini ve dengeli tutum sergilemesini sağlamaktadır. Bu dengeli ve bilinçli tutum, insanın yaşamı anlamlandırma sürecinde kritik bir rol oynamaktadır.

Müşriklerin Ebû Tâlib'in yanına giderek yeğeni olan Hz. Peygamberi (s.a.s.) nübüvvetten vaz geçmesi için ikna etmesini istediklerinde Peygamberimizin verdiği cevap, onun hayatının anlamını yansıtmaktadır. Peygamberimiz: "Ey amca! Güneş'i sağ elime, Ay'ı da sol elime verseler davamdan vazgeçmem. Ya Allah

6 Rene Guenon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 160-166.

dinini hâkim kılar ya da ben bu uğurda canımı veririm."[7] buyurmuştur. Bu bağlamda Peygamberimizin nübüvveti bırakması amacıyla sair zamanlarda ona sunulan; mal, mülk, kadın, yönetim, şöhret gibi unsurları reddedip, üstüne evrende söz sahibi olabilme gücü verilse dahi daha üstün bir davaya hizmet ettiğini beyan etmiştir.

Uğruna yaşanabilir ve uğruna ölünebilir bir gayeye hizmet etmek, yaşanan olumsuzluklara rağmen trajedi ya da buhranla değil; bilakis mutlulukla tanımlanır. Bu yönüyle gaye, ulvi bir koşula hizmet ettiği müddetçe mutluluğa teşnedir. "İlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî." (Allah'ım, maksadım Sen'sin, arzum Sen'in rızandır.) sözü de bu anlayışın özlü bir ifadesidir. Bu söz, insanın nihai amacının dünyevî başarı ya da hazlardan öte, ilahî rızaya ulaşmak olduğunu ortaya koyar.

"İlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî." ifadesi, insanın varoluşsal yönelişini, bütün benliğiyle Hakk'a adanışını ve yaşadığı her anı bu gayeye hizmet ettirme iradesini temsil eder. Bu noktada insanın kendini tanıması ve hayatını anlamlandıracak bir gayeye hizmet etmesi, bedenen ve ruhen ihtiyaçlarının belirlenmesinde maddenin ötesinde bir hareket kabiliyeti edinmesini sağlar. Dolayısıyla kendi iç hakikatine yönelen insan, dış dünyada karşılaştığı zorlukları anlamlı kılabilecek bir perspektif geliştirir. Bu da ilahî maksada yönelişin, sadece bir inanç beyanı ile değil, aynı zamanda hayata yön ve anlam veren aktif bir duruş olduğunu gösterir. İnsanın neyi niçin istediği, hangi yönde karar verdiği ve bu kararın arkasında ne tür bir bilinç taşıdığı insanlık vasfını belirler. Kısaca aşık mâşukunun peşinde şekillendiği gibi insan da genel itibariyle maksûdunun peşinde şekillenir.

[7] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik ibn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Tahâ Abdurraûf Sa'd (Şirketu't-Tabba'atu'l- Fenniyyetu'l-Muttahide, ts.), 1/240.

1.2. Kendinin Peşinde

İnsanın dalgın, şaşkın, sarhoş ya da hasta olduğu durumlarda "kendinde değil" deyiminin kullanımı ruhsal, zihinsel veya duygusal karşılık veremeyeceği anlamına gelmektedir. Kişinin kendinde olması, öz-denetimini sağlayabilmesi anlamına gelirken; kişinin kendini bilmesi ise yaşamını etkili bir şekilde yönlendirme ve kontrol etme kapasitesiyle ilişkilendirilmektedir. Böyle bir kişi, yaşamını tesadüfî bir akışa bırakmak yerine, anlam merkezli bir yaklaşımla yönlendirme ve inşa etme kapasitesine erişir. Bu süreçte birey, ruhsal ve duygusal düzeyde derinlik kazanır; yalnızca var olmanın ötesine geçerek kendinde amacına yönelmiş bir hayat tasarımı geliştirir.

İnsanın kazandığı bu motivasyon, zorluklar ve engeller karşısında sebat etme gücü sunarken yine aynı motivasyon bolluk içinde de boşluğa düşmekten ve hedeflerinin kalmayacağı düşüncesinden kurtarmaktadır. Bu farkındalık, "hiç ölmeyecekmiş gibi çalış, yarın ölecekmiş gibi tedbirli ol" anlayışıyla birleştiğinde, bireyin hem dünya hem âhiret boyutunu birlikte düşünmesini sağlar.

Dünyada gelip-geçici (fani) olmanın bilinci haddi zatında dünyada ölçü olduğunun kavranmasına yardımcı olur ve sermedîlik[8] zannını törpüler. "Hiç ölmeyecekmiş gibi çalış, yarın ölecekmiş gibi tedbirli ol"[9] sözü mucibince insan kendine çeki düzen verir. Ayrıca bu arayış ve çaba insanı bilgiye ve bilgeliğe taşır.

İnsanın anlam arayışı ve varoluşsal derinliklere ulaşma gayreti mânevî hayatının merkezinde yer almaktadır. İnsanın bu merkeze ulaşmada ve bakış açısını genişletmede şahsi sorgulamaların,

8 Ezelî ve ebedî, başı ve sonu olmayan anlamlarına gelmektedir.

9 Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *el-Fethu'l-kebîr fî zammi'z-ziyâdeti ile'l-câmi'i's-sagîr*, thk. Yusuf en-Nebhânî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1423), 1/191.

tecrübelerin ve öğretilerin yanı sıra dinî inancın (İslâm) rolü büyüktür. Bu inancın özellikle Yaratıcı, insan, evren, yaşam, nübüvvet, ölüm, ahiret, ilâhî hikmet gibi meseleler hakkında kesin ve kalıcı cevaplar sunması bakımından, değişkenlik ve belirsizlikler karşısında bireye sabit ve net yanıtlar sağlamaktadır. Şimdiki ânı yaşayan insanın geçmişi ve geleceği kısacası kendisine gâib olanı din tarafından öğrenmesi, insanın doğruluğu ispatlanmış bir kalibrasyonla kendini ölçme fırsatı sunmaktadır. Buradaki dikkat edilmesi gereken konu; inancın insan fıtratına uygun, sağlam temeller ile doğruluk ve gerçeklik üzerine dayanan, aynı zamanda tutarsızlık ve tahrifattan uzak hakikat olmasıdır. Aksi halde kısa metre ile kesim yapan terzi misali kendi ölçüsünde tam ancak hakikatte eksik bir dikiş tutturacaktır.

İnsanlar tarih boyunca varoluşsal anlam krizini gidermek amacıyla çeşitli yöntemler denemiştir. Bunlar arasında; büyüler, tılsımlar, hurafeler ve mitolojik hikayeler aracılığıyla varoluşunu yorumlamaya çalışmıştır. Bazı toplumlar, varlık ve yaratılış anlayışlarını günümüzde de örneklerini görebileceği güneş, ateş, hayvan veya cansız putlar üzerinden açıklamaya çalışmışlardır. Bu tür girişimler, insanın yüce bir varlık olarak yaratılmış olmasının gerektirdiği mânevî ve entelektüel potansiyelden yoksun, geçici ve yetersiz açıklamalar sunması açısından eleştirilmektedir. Öte yandan, Allah Teala'nın insanı mükerrem bir varlık olarak yaratması, ona büyük bir onur ve asalet bahşetmesi; esmayı öğretmesi, ilmiyle donatması, insanın yaratılışın gayesini ve varoluşun hikmetini kavrayabilmesine olanak tanımıştır.[10]

Din; insanın benliğini zahirî (şeriat) ve batınî (tasavvuf/ahlak) yönleriyle besleyerek madde-mânâ dengesini, dünya-ahiret ölçüsünde geliştirmektedir. Bu yönüyle din, bazı radikal mistik

[10] Konuyla ilgili ayetler ve detaylı bilgi için bkz. el-Bakara 2/31; el-İsrâ 17/70; et-Tîn 95/4. Mehmet Görmez, *Gençliğin Anlam Arayışı* (Ankara: Otto Yayınları, 2023), 25-26.

akımların maddeden soyutlanma uğruna maddî sefaletini meşrulaştırma çabasına ve bazı iktisadi ideolojilerin kalbi maddeyle istila etmesine karşın, fıtrata uygun sorumlulukla insanı desteklemektedir. Böylece insan erdemli, arınmış, adil bir yaşamın yanında meşru daire içerisinde birikim sağlayabileceği, evlenebileceği ve toplumsal vazifeleri ifa edebileceği erdemli bir saha da tahsis etmektedir. Ahiret inancı, dünyanın sürülmesi gereken bir tarla ve ahiretin ise hasadını kaldıracağı bir mekân olması hasebiyle dünyayı reddedişin ya da dünyaya tam bağlılığın önüne geçmektedir. Bu yönüyle ölüm sonrası hayat, dünya hayatını değerlendirmede ve ahirete hazırlanmada insanın mânevî olgunluğa ulaşma arzusunu desteklemektedir.

2. Mânevî Hayatın Olgunlaşmasında Din ve Dünya Motivasyonu

İnsanın varoluşsal süreci fiziki ve ruhani boyutlarıyla değerlendirildiğinde yalnızca biyolojik bir varlığın ötesinde mânevî yönüyle de kendini gerçekleştirme çabasına dayanmaktadır. Bireyin mânevî hayatını olgunlaştırması dinî öğretiler ve dünya hayatının iç dinamikleri arasındaki etkileşimle şekillenmektedir. Din, insanın mânevî gelişimine, anlam dünyasına ve arayışına bir yön tayin ederken, dünya hayatı da insanın bu gelişimi deneyimleyebilmesine zemin hazırlar. Aynı şekilde din; insana yalnızca bu dünyada nasıl yaşaması gerektiğini öğreten bir rehber olmanın dışında ölüm ve ötesine dair bir perspektif sunarak varoluşsal bütünlüğü tamamlayan temel unsurlardan biri haline gelir.

İnsanın kendini keşfetme noktasında ilahî beyan (vahy), insana kendini alemde seyredebilme ve hayatı anlamlandırma fırsatı sunar. Nitekim insanı ve iradesini merkeze alan din, iradenin kullanılması gereken yöne rehberlik eder. Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışının sadece dünya ile sınırlı olmadığına dair pek çok ayet yer almaktadır: "*Sizi boş yere yarattığımızı ve bize*

döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?"[11] ayeti, insanın varoluşunun yalnızca dünya ile sınırlandırılamayacağını vurgulamaktadır. Bu durum, insanın ölümden sonraki hayatını da dikkate alarak yaşaması gerektiğini ortaya koymaktadır. İnsan, dünyadaki varlığını, başarılarını, ilişkilerini ve maddî kazanımlarını merkeze aldığında, ölüm karşısında büyük bir bilinmezlik ve korkuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Ancak yüzleşmekten ziyade modern toplum, insanı sürekli olarak haz odaklı bir yaşama teşvik etmekte, hızlı tüketim ve anlık tatminlerle onu meşgul ederek, vakti ve nakdinin yanında derin düşünme imkânını da elinden almaktadır.

Sanal ve dijitalleşen dünya adı altında şekillenen yapay dünya, bireyin dikkatini sürekli dış dünyaya yöneltirken, içsel sorgulama ve mânevî gelişimi geri plana itmektedir. Oysa insanın gerçek anlamda gelip-geçici hazlardan kalıcı sükûnet ve huzura ulaşabilmesi yalnızca maddî edinimlerle mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim'de insanın bu tür aldanışlara kapılmaması gerektiği vurgulanarak şöyle buyrulmaktadır: "*Onlardan bir kısmı dünya hayatına razı oldular ve onunla tatmin oldular. Hâlbuki ahirete kıyasla dünya hayatı, ancak az bir yararlanmadır.*"[12] Yine aynı şekilde Allah Teâlâ, insanın dünya hayatına bağlanmasına karşı uyarıda bulunarak: "*Dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Ahiret yurdu ise Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıl etmeyecek misiniz?*"[13] buyurmaktadır. Bu nedenle, insanın hem dünya hem de ahiret dengesini gözeten bir bilinçle hareket etmesi, varoluşunu anlamlandırabilecek huzura ulaşabilmesi açısından önem arz etmektedir. "*Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin*

[11] el-Mü'minûn, 23/115.

[12] er-Ra'd 13/26.

[13] el-En'âm 6/32. Bir başka ayet-i kerîme'de ise "*Bilin ki dünya hayatı; bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlâtta bir çokluk yarışından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki bitirdikleri çiftçileri imrendirir, sonra kurumaya yüz tutar, bir de bakarsın ki sararmıştır, ardından da çerçöp haline gelmiştir…*" buyrularak dünya hayatının ne olduğu insanlığa bildirilmiştir. el-Hadîd 57/20.

için yaratan…"[14] Allah, aynı zamanda insan için "*O ki sizi yeryüzünün halifeleri kıldı.*"[15] buyurarak kınanan dünyada insanın konumunu ortaya koyarak insanın kendini gerçekleştirmesi sürecinde kimliğine katkı sağlamaktadır. Şeyh Galib'in:

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen

Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen[16]

Bu beyit, insanın yaratılışındaki ilahî hikmeti hatırlatarak, onun evrenin özeti niteliğinde bir varlık olduğunu ve özüne vurgu yaparak onun yaratılmışlar arasındaki itibarlı konumuna işaret etmektedir. Ancak insan, bu itibarı kendisini anlamlı kılacak erdemler, sorumluluklar ve mânevî yükümlülükler çerçevesinde kazanmaktadır. Dolayısıyla insanın mânevî tekâmülü ve varoluşunu anlamlandırması, biyolojik bir varlık olmasının yanı sıra ahlâkî, entelektüel ve ruhani yetkinliklerini geliştirmesiyle mümkündür. Din ise insanın bu yetkinlikleri kazanmasını teşvik eden bir rehber niteliğinde olup, insanın bireysel kimliğini inşa etmesine, kulluk vecibelerinin ifasına ve hayatına anlam kazandırmasına olanak tanımaktadır.

Maddî-mânevî, zahirî-batınî ve aklî-kalbî veçheleriyle donatılan insandan dünya-ahiret dengesini yönetmesi beklenmektedir. Dünya, dünyanın cazibesi ve dünyalıklar hakkındaki görüşler insanların tecrübe ettiği ölçüde ve veçhede aktarılan ortak mirasın bir parçası olagelmiştir. Dünyanın insanları cezbeden yönlerinin gelip-geçici, işlevini ve gösterişini yitirici, çokluk yarışının beyhude, hazlarının aldatıcı olduğu, ilâhî mesajlarla vurgulanmıştır.[17] Bununla birlikte, ahireti kazanmak için

[14] el-Bakara 2/29.

[15] el-En'âm 6/165.

[16] Kendine hoşça bak, âlemin özüsün sen. Yaratılmış varlıkların gözbebeği olan insansın sen

[17] Kur'an ve Sünnet ile hemhal olan birisinin dünyaya olan mesafesini artırması, yeme-içme ve cazip gelen şeylerin şehvetinden sakınması ve baki olanı faniye

dünyanın da bir değeri vardır, çünkü dünya, ahiretin tarlası olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, dünya hayatının ahiretle anlamlandırılması, ahiret hayatının da dünya ile beraber anlamlandırılacağına delalet etmektedir. Dünya ve ahiret arasındaki karşılıklı etkileşimin ve anlamın bir bütün olarak ele alınması, insanın da yaşamını hem dünyevi hem de uhrevi hedefler doğrultusunda tutarlı bir şekilde sürdürmesini gerektirmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) ümmete örnekliği hasebiyle dünyaya yaklaşımı ile yaşamın ölçüsünü belirlemede insanlara örneklik teşkil etmektedir. O dünya hakkında "Dünya, ahiret karşısında, sizden birinin parmağını denize daldırmasına benzer. Parmak (denizden) ne kadar su alırsa dünya da ahiret karşısında o kadardır."[18] buyurarak dünya ve ahiret dengesinde ahiretin daha kıymetli olduğuna işaret etmektedir. Yaşamı takip edildiğinde bağışlanmış olmasına rağmen ibadetlerini ziyadeleştirmeyi tercih etmesi, Hz. Aişe'nin (r. anhâ) dikkatini çekmiştir. Bu durumu ona arz ettikten sonra Peygamberimiz: "Allah'a şükreden bir kul

değişmemesine karşın inkarcıların dünyaya rağbetleri vurgulanmaktadır. Allah Teâlâ "*Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.*" (Âl-i İmrân 3/14) buyurarak insanlara bazı dünyalıkların cazip geleceğini ancak bunların gelip-geçiciliklerini beyan etmekte, asıl varılacak yerin Allah katında bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ebû Hafs el-Haddâd'a tövbekârın neden dünyaya buğz ettiği sorulduğunda, günahın dünyada işlenmesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Muhatabı bu duruma karşılık vererek dünyanın aynı zamanda tövbenin de ihsan edildiği bir nevi bağışlanma mekânı olduğunu hatırlatır. Bunun üzerine Ebû Hafs, kulun günahını bilip ancak tövbesine rağmen bağışlanıp-bağışlanmayacağını bilemeyeceğini bildirmektedir. Bundan dolayı o, insanların dünyaya endişeli ve mesafeli durulması gerektiğine dikkat çekmektedir. Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalîm Mahmûd - Mahmûd ibn Şerîf (Kahire: Dâru'l-Meâ'rif, ts.), 1/213.

18 Ebû Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, 1374), 4/2193"Cennet" 2858.

olmayayım mı?"[19] mukabelesinde bulunarak Allah'a bağlığını göstermiştir.

Hz. Peygamberin Allah'a bağlılığı dünyada münzevi bir hayat sürmesine sebebiyet vermemiştir. Nitekim dünyaya ve dünyalığa tamamen yüz çeviren bazı sahabilere eşlerini terk etmemelerini, geçimlerini sağlamak için çalışmaları gerektiğini, bazı günler oruç tutup bazı günler tutmamalarını, ibadetlerini az ama düzenli yapmalarını, Hristiyanların peygamberlerini övme hususunda aşırı gittikleri gibi aşırılığa gitmemelerini, kolaylaştırıp zorlaştırmamaları gibi birçok ölçü ve denge ilkesi içeren hadisler zikretmiştir. Bu yönüyle mutedil bir yaklaşım sergileyerek ifrat ve tefritten kaçınmayı tavsiye etmiştir. Nitekim ayette Allah Teâlâ "*Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!*"[20] buyurarak insanın zelil duruma düşmesi ya da cimrilik etmesinin önüne geçmektedir. Bununla beraber Hz. Peygamberin dünyalığa yaklaşımı takip edildiğinde onun sahip olduğu eşyalara ve hayvanlara isim vererek onlarla ünsiyet kuracak kadar önem atfettiği de gözlemlenmektedir. [21] Yine o, sahip olduğu eşyayı paylaşma hususunda tereddüt etmeyecek kadar cömert ve henüz kendisine yeni hediye edilen bir şeyi isteyen kişiyi geri çevirmeyecek kadar diğerkam olduğu da dikkat çekmektedir.[22] Hz. Peygamber, eşyaya bağlılık ile eşyadan

19 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahîm b. el-Muğîre Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Cemâ'atü mine'l-ulemâ (Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311), 2/50"Teheccüt" 1130; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, 1374, 4/2171"Sıfatu'l-kıyâme" 2819.

20 el-İsrâ 17/29.

21 Ahmed b. Ali b. Abdulkadir ebu Abbas Hüseyni el-abdî Takıyyuddîn el-Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ bimâ li'n-nebiyyi min ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hufedeti ve'l-meta'*, thk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1420), 7/134.

22 Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Vâkidî, *Kitâbu'l-megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-'İlmiyye, 1409), 2/592. Ayrıca konuyla ilgili makale için bk. Feridun Tekin, "Hz. Peygamber'in Hediyeleşmeye Verdiği Değer", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (Haziran 2018), 61-86.

fedakârlık arasındaki dengeyi sağlamıştır. Onun için hayatın anlamı dünyalıkları değil, dünyadakileri mamur etme çabası olmuştur. İmkânı olmasına rağmen, lüks ve şatafatı talep etmemiş, yalnızca temel ihtiyaçlarını karşılayacak kadar dünyadan istifade etmiştir.

Modern yaşamın getirdiği imkânlarla birlikte konfor alanının genişletilmesi çabası bireylerin yaşam kalitesini artırmayı hedeflemektedir. Genişleyen konfor alanı, eğer gerekli öz disiplin, sorumluluk ve iradeli tutum ile sınırlandırılmaz ise tembellik, erteleme, lükse düşkünlük ve dürtüsellik gibi nefsani olumsuz tutumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamalarında görülen, dünyevi lüks ile manevî değerler arasında kurulması gereken hassas denge, bireyin yaşamında dikkat etmesi gereken referans noktalarına işaret etmektedir. Bu bağlamda, maddi refahın artırılması çabası, ruhani disiplin ve ibadetle dengelenmelidir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) kendini rehavete sevk edecek, zamanına mal olacak ve ibadetten alıkoyacak eşyaları kullanmayı tercih etmemiştir. Hz. Hafsa'ya "Allah Resûlü'nün evindeki yatağı nasıldı?" diye sorulduğunda o şu cevabı vermiştir: "Yünden dokunmuş kalın bir kilimi ikiye katlardık. Onun üzerinde uyurdu. Bir gece, kilimi dörde katlasam onun için daha yumuşak olur, dedim. Bu maksatla kilimi dörde katladık. Hz. Peygamber (s.a.s.) sabahleyin kalktığında, Hz. Peygamber; "Siz, onu yine eski hâline getirin. Zira onun yumuşaklığı, gece namazıma mâni oldu."[23] buyurarak dünya refahının ahiret felahına galebe gelmemesini şiar edinmiştir. Kısaca Peygamber Efendimiz kendisini, ahiretten

[23] Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa b. Dahhâk Tirmizî - Ebu Abdurrahman Muhammed Nasıruddin Elbânî, *Muhtasaru eş-şemâil-i Muhammediyye* (Ürdün: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 173 no: 283.

alıkoyacak dünya metaından ve dünyevileşmekten uzak tutmuş, dünyaya yararlı işler[24] yapacak kadar da dünyaya yakınlaşmıştır.

İnsanın dünyayı anlamlandırırken ölçüsü madden mahrumiyet ya da maddeye mahkûmiyet değil, İslâmiyet ölçüsünde maddeye hakimiyet ve maddeyle muvaffakiyettir. Bilinç ve gayretin bu yönde desteklenmesi maddî ve mânevî hayatın dengesi açısından önem arz etmektedir. Dünya bu yönüyle Müslümanın ihtiyaçlarını karşılayacağı, yararlı işlere imza atacağı, ıslah edeceği, yolcu misali[25] geçilen bir uğrak yeri addedilmiştir. Ahiret ise dünyadaki amellerin karşılığının verileceği, inananların ebedi mutluluğa erişeceği kalıcı bir yerdir. Dünyasını mânevî yönüyle mamur edenler paralel bir şekilde ahiretini de mamur edeceği için İslâm'da mâneviyât, dareyn (iki cihan) saadetinin anahtarıdır.

3. Tasavvufta Mânevî Hayatın İdealleri

Tasavvuf, insanın manevî tekamülünü esas alan, İslâm'ın Kur'ân ile Sünnet ışığında ahlâkî, nefsani ve ruhani boyutunu yorumlayan ve yaşayan bir alandır. Bu yönüyle insanın manevî hayatının idealleri de tasavvufta merkezi bir konuma sahiptir. Bu idealler zâhirî (maddî) ve bâtınî (mânevî) yönleriyle ele alınan insanın nefsini tezkiye etmesi, kalbini/ruhunu tasfiye etmesi ve hakikate ulaşma noktasında insana rehberlik eden prensiplerdir.[26]

[24] "*Şüphe yok ki Allah, iman edip din ve dünyaya yararlı işler yapanları, altından ırmaklar akan cennetlere sokacaktır. İnkâr edenler ise nimetlerden yararlanır, tıpkı hayvanlar gibi yiyip içerler; ebedî kalacakları yer ise cehennemdir.*" Muhammed 47/12.

[25] "Allah Resûlü omzumdan tuttu ve şöyle buyurdu: 'Dünyada (kimsesiz) bir garip gibi yahut bir yolcu gibi ol!" Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahîm b. el-Muğîre Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Cemâ'atü mine'l-ulemâ (Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311), 8/89"Rikâk" 6415; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, *Câmi'u'l-Kebîr (Sünen-i et-Tirmizî) 212*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1996), 4/567"Zühd" 2333.

[26] Abdürrezzak Kâşânî, *Istılâhâtü's-sûfiyye*, thk. Abdu'l-'Âl Şâhin (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1413), 109-110; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn

Sûfîler bu idealleri gerçekleştirmek için kendilerine özgü bir yaşam tarzını benimsemek suretiyle dünya hayatını imtihan görmüşlerdir. Bu yüzden nefislerinin arzularından kaçınarak Hakk'a vuslat yolunda seyrü sülûk yapmışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'den istidlalle insanın maddî yönü çamurdan yaratılışına,[27] mânevî yönü ise ruh üfürülüşüne[28] dayandırılmaktadır. Bu iki unsurun birlikteliği, insanın hem maddî/dünyevî hem de manevî/uhrevî anlamda sorumluluk üstlenmesini ve gelişim göstermesini gerekli kılmaktadır. Tasavvufta mânevî hayatı inşa etmek için uygulanan prensipler de sâlikin maddî-mânevî tekamülünü desteklerken aynı zamanda saliki nefs-i emmâreden (kötülüğü emreden nefis) nefs-i kâmileye kadar uzanan bir yolculuğa taşımaktadır. Tüm bu yolculuğun temel gayesi ise varoluş amacını gerçekleştirmek yani Allah'ın rızasını kazanmaktır. Bu hedefe ulaşmak için mümkün mertebe bireyin iradesini, Allah'ın muradı ile mutabık hale getirmesi gerekmektedir. Bu ahengin yakalanması salikin ahlâkî ve mânevî gelişimini sağlayarak hakikati idrak etmesine vesile olmaktadır. Dolayısıyla salikin seyri yalnızca bireysel bir kesb değil, aynı zamanda ilâhî iradenin tecellisine (vehbî) uygun bir yaşam sürme sorumluluğudur.

Tasavvufta insanın mânevî gelişimi salikin kendini gerçekleştirmesi ve mutlak varlığa yönelmesi mesabesindedir.

el-Cevziyye İbn Kayyim, *İğâsetu'l-lehfân min mesâyid'ş-şeytân*, thk. Muhammed Hamid el-Fakî (Riyad: Mektebetu'l-Meârif, 1431), 1/76-77; Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Yusuf b. İbrahim el- Mısrî Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1417), 1/351.

27 İnsanın yaratılışı hakkında "*Oysa O sizi türlü evrelerden geçirerek yaratmıştır.*" ayeti insanın yaratılışındaki merhalelere işaret etmektedir. Nuh 14. Ayrıca insanın toprak, su, çamur ve çamurun çeşitleri ile ilgili ayetler için bk. el-Arâf 7/12; el-Hicr 15/26, 28, 33; Sâd 38/71; er-Rahmân 55/14.

28 el-Hicr 15/29; Sâd 38/72; es-Secde 32/9.

Sâlik kendini arar ancak ararken "ben"likten de uzaklaşır. Kendinde aradığı hakikati Hakk'tan bilmektedir. Hacı Bayram Veli:

Bilmek istersen sen seni, can içre ara canı

Kim bildi efalini, ol bildi sıfatını

Dizelerinde insanın benliğini keşfedebilmesinin yegâne şartının içsel yolculuk olduğunu vurgular. Kendinin farkına varan ve eylemlerini bilen kimse, Allah'ın sıfatlarını ve tecellilerini de tanıma imkânı bulur. Aynı zamanda tasavvufî düşüncede ruh, fıtraten özüne dönmeyi arzular ve mutlak hakikate erişmek için manevî açlığı çeker. Mevlânâ bu durumu ney metaforu üzerinden açıklayarak insanın ruhunun kamışlıktan koparılan ney misali asli vatanına kavuşmak için feryat ettiğini belirtmektedir. Ancak iniltiye duyabilmek için kulak yeterli değil, imanın nuru ile aydınlanmış ve huşu duyan bir kalp gerekmektedir. O, madden bakanın kavrayamayacağını "Beden candan (ruhtan), can bedenden gizli değil; ama canı görmeye kimsenin izni yok"[29] ifadesiyle aktarır. "*Biliniz ki kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.*"[30] ayetinden mülhem huşuya eren kimse aynı zamanda mânevî idrak potansiyelini de ortaya çıkarmaktadır.

Sûfîlerin özellikle odaklandığı hususlardan biri de "Kim bildiği ile amel ederse Allah ona bilmediklerini öğretir."[31] sözüdür ki ilmin amel ile buluşmasına örnek olduğu gibi öğretinin temelinde de Allah'la, Allah'a ve Allah için yapılan bir uygulamanın karşılığında Allah'ın o kimseye gaip olanı lütfetmesi vardır. Bu yönüyle kulun

29 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, çev. Derya Örs - Kırlangıç Hicabi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 33.

30 er-Ra'd 13/28.

31 Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ'* (Mısır: Matbaatü's-Sa'âde, 1394), 10/15. Bahse konu olan hadis mevzudur. Sûfîler, ettikleri tecrübeden dolayı kelam-ı kibar gibi manen kullanmayı tercih etmektedir.

Yaratıcısına müracaatı hem mânevî açlığın giderilmesinde hem de hakikati mânevî idrak ile kavraması hususunda önemsenmektedir.

Sûfîlerin ortak özelliklerinden biri de bildiklerini yaşaması, yaşadıklarını bilmesi, yaşadıklarına yönlendirmesi ancak yaşadıklarını bildirmemesi olmuştur. Anlatılabilir ya da gösterilebilir olayları kendilerine verilen bir ikram görerek bu halleri gizlemeyi edepten bilirler. Özellikle sosyal medya çağında insan, "görülmek" uğruna yaşarken; sûfî "görülmemek" uğruna silinir. Hatta kendini hiç olarak tanımlar. Biri kalabalıkların alkışını ve beğenisini bekler, diğeri yalnızlığın sükûtuna sığınır. Çünkü sûfîye göre hakikat, beğeniyle ölçülmez; içtenliğin, teslimiyetin ve sabrın mihengine vurularak anlaşılır. Öz değeri ve manevi hayatı dış onaya bağımlı kalmadığı için de beklentiye ya da yapmacıklığa yönelmez ve bu yüzden tatminsizlik yaşamaz.

İslâm'da mânevî hayatı destekleyen birçok kaynak bulunmaktadır. Bunlardan en meşhuru ise Cebrâil'in (a.s.) insan kılığında mescide gelip Peygamberimize iman, İslâm ve ihsan nedir? sorularını sırasıyla sorduğu hadistir. Cebrâil'in "İhsan nedir?" sorusuna Peygamberimiz; "İhsan, Allah'a onu görüyormuşçasına kulluk etmendir. Sen onu görmüyorsan da O seni mutlaka görüyor"[32] cevabını vermiştir. Cevapların iman kısmı kelamın, İslâm kısmı şeriatın ve ihsan kısmı ise tasavvufun konuları arasında daha çok incelenme alanı bulmuştur. Bu ayrım aynı zamanda insanın Allah'a yaklaşımında beden, dil ve kalbin kullanımına kılavuzluk etmiştir. Beden şeriatın, dil kelamın ve kalp ise ruhun incelikleri yönüyle tasavvufun konusu olurken aynı zamanda beden eylemin, dil düşüncenin ve kalp ise her ikisi dahil

[32] Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahîm b. el-Muğîre Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Cemâ'atü mine'l-ulemâ (Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311), 1/19"Kitâbu'l-îmân" 50; Ebû Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, 1374), 1/36"Kitâbu'l-îmân" 8.

olmak üzere şuurlu eylemin odak noktası olmuştur.[33] Bu şuurlu yaşama biçimi Allah'ı görüyormuşçasına bir dikkat ve rikkat gerektirmiş, hususi anlamda "eşyanın hakikatini görmeye" teşvik etmiştir. Bu yönüyle tasavvuf ontolojisi ve epistemolojisi yalnızca mânevî hayatın inşası için değil, zahir-batın alanını da kapsayan geniş bir yelpazeye sahip insanın yaşama biçimini yansıtmıştır. Nefsin halleri, aklın sınırları, kalbin itminanı, nurun elde edilişi, takvanın yaşanması gibi tavırlar hayatın gayesini anlamada yöntem olarak kullanılmıştır.

Mânevî hayatın ideallerini insanlığın ölçüsü olan Hz. Peygamber'den (s.a.s.) hareketle tayin edebilmek ve onu örnek alanların tecrübelerinden istifade ederek açıklayabilmek mümkündür. Bu bağlamda takva, zühd, tevekkül, sabır, şükür, havf, ahlak gibi kavramlar aynı zamanda Hz. Peygamber'in yaşamının hususi yansımaları şeklinde değerlendirilmektedir. Zünnûn el-Mısrî'ye Allah'ı nasıl tanıdığı sorulduğunda "Allah'ı Allah ile tanıdım, mâsivâyı ise Resulûllah ile tanıdım."[34] sözleri Allah'ı tanımada Allah'ın ihsanını ve marifetullahı, Allah'tan uzaklaştıran şeylerin ne olduğunu tespit edebilmede ise Hz. Peygamber'in sünnetinden aldığı desteği paylaşmaktadır. Yine mânevî hayatın ölçüsünde Peygamberimizin esas alındığına dair Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin şu sözleri de önem taşımaktadır; "Tevekkül nebi aleyhi's-selâmın hâlidir, kesb ise sünnetidir."[35] Zıt gibi görünen tevekkül ve kesbin uygulanışı hakkında bilgi vermiştir. Bu yönüyle kesb (çalışmak) tevekküle, tevekkül ise kesbe mâni değildir. Mânevî hayatın olgunlaşmasında sûfîlerin uygulamaları şeri

33 William C. Chittick, *Sûfism* (Oxford: Oneworld Publications, 2008), 9.

34 Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, thk. Abdulhalîm Mahmûd - Abdulbaki Surûr (Mısır-Bağdad: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs-Mektebetu'l-Müsennâ, 1380), 145.

35 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 1/301.

hükümler ölçüsünde tayin edilmekte;[36] derecelendirme ise deneyimledikleri usûl, seyr u sülûk mertebeleri, haller, makamlar ve edep ile açıklanmaktadır.

Sûfîlerdeki mânevî açılımlar, sûfîleri arizî olandan cevhere yönlendirmekte, değer algısı Allah merkezli şekillenmektedir. Bu yüzden Allah'ın boyası ile boyanmak[37] ve muradı ilâhî ile hareket etmek yaşam amaçlarından bazılarıdır. Allah'a yönelen sûfî bedenden ziyade ruhu arzulamakta, kabuktan ziyade öze odaklanmaktadır. Ayrıca benzetmedeki kabuk hedef olmasa dahi aşağılanacak bir etmen de görülmemekte, çünkü özü koruyanın kabuk olduğu bilinmektedir. Niyâzî Mısrî:

Zâhidâ sûret gözetme içeri gel câna bak,

Vechi üzre gör ne yazmış defter-i Rahmâna bak.

Beytiyle dışsal görünüme odaklanmanın yanıltıcı olduğunu, asıl olanın içeriğin, yani ruhun ve mânevî derinliğin keşfini vurgulamaktadır. Aynı şekilde sûrete bakıldığında da okunabilen Rahmânî yazının sîrette de aranması istenerek, rahmetiyle şekillenen hayatına bakması ve ilâhî yazgıyı anlamaya titizlik göstermesi beklenmektedir. Sûretin yanıltıcı, değişken ve fânî bir yüzey taşımasından dolayı, bu dışsal form üzerinden hareketle bir yanılsama yaşanabilir. Yanılmaktan kaçınmak için Hz. Ebû Bekir'in "Allah'ım! Bize hakkı hak olarak göster ve ona tabi olmayı bize nasip eyle! Batılı da batıl olarak göster ve bize ondan gereğince kaçınmayı nasip eyle!"[38] duası bu anlayışı pekiştirmektedir.

[36] Sehl b. Abdullah'ın "Kitap ve sünnette görülmeyen her vecd batıldır." ve Ebû Süleyman Dârânî'nin "…İki şahid olmadan onların (keşfi bigilerin) gönlüme girmesine izin vermem. Onlar Kitâb ve Sünnettir." Açıklamaları sûfîlerin şeri hükümlerdeki ölçülerini yansıtmaktadır. et-Tûsî, *el-Luma'*, 146.

[37] "*Allah'ın boyasıyla boyandık. Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O'na kulluk ederiz.*" el-Bakara 2/138.

[38] Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 4/401.

Burada, kulun bakışı, sadece görünüme dayalı değil, gerçeği ne ise o ve O'nun'la görmek üzerine şekillenmektedir.

Tasavvufta mânevî/ruhânî yönünü güçlendirirken uygulanan bazı yaklaşımlar vardır ki kalbin/ruhun tasfiyesi ve nefsin tezkiyesi bu hususta uygulanan temel metotlardır. İnsanın Allah'a yakınlaşmasını sağlayan etmenler kalbi saflaştırırken insanın Allah'a yakınlaşmasını engelleyen etmenlerden kurtulması da nefsin zaaflarını temizlemesi ile gerçekleşmektedir. Mânevî arınma sürecinin sonunda kişi iradesini disipline edebilmeyi, nefsani isteklere karşı koyabilmeyi, Allah'la özgürleşebilmeyi, iyiliği gündeminde tutabilmeyi, varoluşunu ilâhî bir maksatla anlamlandırmayı ve Allah'a muhatap kul olabilmeyi sağlamaktadır. Hakk'ın kalbe tecelli etmesi için Semseddin Sivasî:

Sür çıkar ağyârı dilden tâ tecellî ide Hakk

Pâdişâh konmaz sarâya hâne ma'mûr olmadan

Beytiyle insanın gönlüne yerleşen günah putlarından arındırılması gerektiğini, kulun aksaklıklarını bir bina misali onardıktan sonra Hakk'ı davet edebileceğini ve bu davete icabet edilebileceğini aktarmaktadır. Kalp yanan bir evde kararan tavana benzetilmektedir ki yangının isi, ateş düşmeyen yerlere de çirkinlik bulaştırmaktadır. Temizlik artırılıp kötülükler yok edilerek duvar eski görünümüne kavuşmaktadır; hatta "kalbin cilası" üzerine vurgu yapılarak Allah'a muhabbetin arttığı gönülde ciladan dolayı akseden ilâhî nurlar tarif edilmektedir.

Nefsin sürekli kötülükleri arzulaması ve Allah'ın emirlerine karşı cüretkâr tutum sergilemesi onu kalbin karşısında bir konuma taşımaktadır. Oysaki sûfîler bu hususa odaklanarak nefsin mertebelerini rivayetler ve tecrübeleri ışığında ıslah edilebileceğini aktarmıştır. Kul; nefsin kötülüğü emreden haliyle "Emmâre", pişmanlığından dolayı tövbe eden "Levvâme", ilham almaya açılan haliyle "Mülheme", huzura kavuşmasıyla "Mutmainne", Allah'tan

razı olmasıyla ”Râdiyye”, Allah'ın o kimseden razı olmasıyla “Merdiyye” ve ulaştığı olgunluk itibariyle “Nefs-i Kâmîle” derecelerini elde etmektedir.[39] Kulun aştığı bu dereceler; hayatı erdemli yaşamaya, bilgide hikmete erişmeye, davranışta edebi benimsemeye, kötülük tortularından kurtulmaya, tevhidin sırrını kavramaya hasılı muhabbetle Allah'a yaklaşmaya sevk etmektedir. Nefsin bu yönüyle kötülük potansiyeli ıslah edilmektedir. Kulun kavuştuğu itminan seviyesi ise mânevî hayatını olgunlaştırırken hayata bakış açısını da olumlu yönde geliştirmektedir. Sûfînin güzelliği yaşaması ve hayata geniş zaviyeden bakabilmesi karşılaştığı külfeti dahi hoş görebilme melekesini kazandırmaktadır. Bu hususa Yunus Emre:

Gerek ağlat gerek güldür,

Gerek yaşat gerek öldür.

Aşık Yunus sana kuldur,

Kahrında hoş, lutfun da hoş.

Dizeleriyle veciz bir şekilde dikkat çeker. Bu süreç, bireyin içsel dünyasında derin bir dönüşüm yaratırken, aynı zamanda onun ahlâkî ve mânevî olgunluğunu artırır. Çünkü karşılaştığı her durumda ister acı, ister sevinç, ister zorluk, ister nimet olsun, hepsini Allah'ın bir lütfu ve muradı bilir. Kul, her türlü durumu kabullenir ve her iki durumda da Allah'a olan teslimiyetini gösterir. Tasavvufun rehberliğinde nefsi terbiye eden birey, dünyevi hırs ve tutkularını dengeleyerek, ilâhî huzura erişme yolunda ilerler. Hülasa tasavvufî gelenekte mânevî hayatın idealleri; insanın nefsini terbiye ederek ahlakî kemale ulaşmasını, kalbini saflaştırarak ilâhî aşkı idrak etmesini ve en nihayetinde Allah'a vasıl olmasını hedeflemektedir.

[39] Konuyla ilgili ayetler sırasıyla: Yûsuf 12/53; el-Kıyâmet 75/2; eş-Şems 91/8; el-Fecr 29/27-28.

Sonuç

Mânevî hayat; insanın kendini, hakikati ve anlamı araması hususunda maddenin ötesindeki varoluşsal alanı temsil etmektedir. Mânevî hayatın olgunlaşmasına yönelik gayretler öncelikle kişinin kendini araması ve tanıması ile başlamakta akabinde benliğini inşa ile devam etmektedir. Mânevî hayat aynı zamanda ahlâkî ve bireysel sorumlulukları da içeren kapsamlı bir süreçtir.

Mânevî hayat, insanın sadece var olmakla yetinmediği; kendini, yaratılışını ve yaşadığı âlemi anlamlandırma gayretine büründüğü bir yolculuktur. Bu yolculuk, bireyin iç dünyasında derinleşmesini, kalbini tanımasını ve varoluşsal sorularına cevap aramasını sağlar. Modern çağın sunduğu tüm imkânlara rağmen insanın ruhsal tatminsizlikler yaşaması, mâneviyatın göz ardı edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle mânevî hayata önem vermek; insanın içsel dengeyi kurması, hayatın iniş çıkışları karşısında sarsılmadan ayakta kalması ve hakikatle bağını güçlü tutabilmesi açısından zarurîdir.

Mânevî bilinç, bireye sabır, ümit, merhamet ve sorumluluk gibi yüksek ahlâkî değerleri kazandırarak olgunlaşır. Bilhassa, insanın olumsuzluklarla başa çıkma stratejileri geliştirmesi, derdini derman görmesi ve bu deneyimlerden ders çıkarması, insanın anlam arayışındaki mukavetmetini artırarak yüzelsel tepkilerden hikmet merkezli bir bakışa yöneltir.

İnsanın evrendeki yüksek konumu ve bu konumun gerektirdiği sorumluluklar, ilâhî mesajlar ve peygamber örnekliği üzerinden belirginleşmektedir. Dünya hayatının geçici olduğu vurgusu, ahiretin üstünlüğünü ortaya koymakta ve bireyin hayatını bu bilinçle dengelemesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, bireyin dünya hayatını doğru bir bakış açısıyla yönetmesi, ahireti merkeze alarak yaşaması ve dünyayı mamur etme çabası, anlamlı bir yaşamın temelini teşkil etmektedir. Dinden destek alan insana

Kur'ân ile Sünnet, değişken maddî alem şartları karşısında kalıcı bir rehberlik sunarak maddî ve mânevî dengesini kurmasına yardımcı olur.

Mâneviyât, insanın hem bu dünyadaki sorumluluklarını huzurla yerine getirmesine hem de insanın ahiret hayatına hazırlanmasına sevk eder. Bu süreç, insana ölüm hakikati ile yüzleşmeyi kolaylaştırır, ölümden dolayı hayatı anlamlandırabilir, kalıcı saadeti hedefleyerek potansiyelini açığa çıkarır. Aynı zamanda geçicilik bilinci; insanı dünyevî sıkıntılara, maruz kaldığı haksızlıklara ya da çektiği ızdıraba karşı dirençli kılar. "Bu da geçer yâ Hû" sözüyle gerek hazzının gerekse de ızdırabının sonu olacağı bilincini sunar.

Manevî hayatlarındaki dinginlikle öne çıkan sûfîler ise İslâm'ın mânevî boyutunu derinlemesine kavrama ve yaşama yönüyle İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Sûfîlerin Allah'a yakınlaşma çabaları için geliştirdikleri metotlar; temelde ruhun/kalbin arınması ve nefsin terbiyesi üzerine kuruludur. Sûfî bu yolculukta mânevî dinginlik, edep ve tekamülle şekillenerek hakikate adanır. Sarp yokuşun eteğinde ayağı taşa takılsa dahi zihni ve gönlü o taşa takılmadan seyrini sürdürür. Onun için sebepler engel değil, bilakis ilâhî iradenin tecellîsini temaşa etme fırsatıdır. Hakk'ın hukukunu gözeterek, halkın hakkını da kendi nefsinden önce tutar. Her şeyde bir hikmet, her hâlde bir terbiye ve her durakta bir tecellî arar. Bu yaklaşım onun manevi hayatını zenginleştir ve karşılaştığı her durumu anlamlandırmasına yardımcı olur. Öyle ki geçtiği makam ve hallere rağmen kibrini ve benliğini ezerek gayesini daima "Abdullah" (Allah'ın kulu) olarak kalmakta bulur.

Kaynakça

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahîm b. el-Muğîre. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Cemâ'atü mine'l-ulemâ. 9 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311.

Celâleddîn es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Fethu'l-kebîr fî zammi'z-ziyâdeti ile'l-câmi'i's-sagîr*. thk. Yusuf en-Nebhânî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1423.

Chittick, William C. *Sufism*. Oxford: Oneworld Publications, 2008.

Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf. *Kitâbu't-ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403.

Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2009.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Görmez, Mehmet. *Gençliğin Anlam Arayışı*. Ankara: Otto Yayınları, 10. Basım, 2023.

Guenon, Rene. *Modern Dünyanın Bunalımı*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.

Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik ibn. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Tahâ Abdurraûf Sa'd. 2 Cilt. Şirketu't-Tabba'atu'l- Fenniyyetu'l-Muttahide, ts.

İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *İğâsetu'l-lehfân min mesâyid'ş-şeytân*. thk. Muhammed Hamid el-Fakî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Meârif, 1431.

İbn Sînâ. *İlâhiyat, Kitabu'ş-şifâ*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

İsbehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ'*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Sa'âde, 1394.

Kalın, İbrahim. *Perde ve Mânâ*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.

Kâşânî, Abdürrezzak. *Istılâhâtü's-sûfiyye*. thk. Abdu'l-'Âl Şâhin. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1413.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdulhalîm Mahmûd - Mahmûd ibn Şerîf. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meâ'rif, ts.

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-î Ma'nevî*. çev. Derya Örs - Kırlangıç Hicabi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Müslim, Ebû Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 4 Cilt. İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, 1374.

Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Yusuf b. İbrahim el- Mısrî. *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1417.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *Kitâbu'l-musâraa*. çev. Aygün Akyol - Aytekin Özel. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Takıyyuddîn el-Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir ebu Abbas Hüseyni el-abdî. *İmtâu'l-esmâ bimâ li'n-nebiyyi min ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hufedeti ve'l-meta'*. thk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1420.

Tehânevî, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir. *Mevsû'atü Keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. çev. George Zînâtî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.

Tekin, Feridun. "Hz. Peygamber'in Hediyeleşmeye Verdiği Değer". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (Haziran 2018), 61-86.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Câmi'u'l-Kebîr (Sünen-i et-Tirmizî) 212*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1996.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musa b. Dahhâk - Elbânî, Ebu Abdurrahman Muhammed Nasıruddin. *Muhtasaru eş-şemâil-i Muhammediyye*. Ürdün: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.

Tokat, Latif. *Anlam Sorunu*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.

Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc et-. *el-Luma'*. thk. Abdulhalîm Mahmûd - Abdulbaki Surûr. Mısır-Bağdad: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs-Mektebetu'l-Müsennâ, 1380.

Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Kitâbu'l-megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlmiyye, 1409.